

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ І ВНУТРІШНЯ ФОРМА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ МОДЕЛЕЙ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (41).

УДК 81'373.7

DOI: 10.24144/2663-6840/2019.1(41).96–99

Полужин І. Універсальність і внутрішня форма фразеологічних моделей; 10 стор.; кількість бібліографічних джерел – 8; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню засобів творення універсальності та внутрішньої форми фразеологічних моделей, що складають мовну картину світу і є підсистемою, в якій кожна фраза виконує певні функції в описі реалій навколишньої дійсності. Місце кожного усталеного звороту в цій підсистемі визначає як його екстралінгвальний зміст, так і системний характер самої мови, який регулює відношення між різними мовними знаками. Властивість універсальності базується на твердженні про те, що у світі немає мови, в якій би не було усталених зворотів, у яких простежується невіддільність цілісного значення фраземи з суми лексичних значень її компонентів та їхньої семантичної сполучуваності. У фразеологічній моделі людина усвідомлює себе невід'ємною частиною навколишнього світу і сприймає його як відображення свого існування. Внутрішня форма при цьому є образним описом предмета, явища або фрагмента світу, на тлі яких цілісне значення лексики сприймається як узагальнено переносне. Образність внутрішньої форми, що мотивує загальну цілісність семантики фразеологічної одиниці, спирається на наявність механізму порівняння реалій у позамовній дійсності, які стають еталоном або антиеталоном якості, стану, дії чи описуваної ситуації.

Автор доходить висновку про те, що фраземи у стислій формі своїх моделей здатні фіксувати, зберігати в собі й передавати великий обсяг різноманітної інформації, яка віддзеркалює як універсальний, так і унікальний та неповторний досвід життя різних народів, окремих їх представників і навіть цілих поколінь.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна модель, внутрішня форма, мовна картина світу, унікальність, універсальність.

Постановка проблеми. Фразеологія, як жоден інший пласт лексики, наділена здатністю найяскравіше, образно відображати навколишню дійсність. Фраземи – знаки вторинної номінації, тобто такі, що позначають світ із позицій переосмислення значень лексем прямого називання предметів і явищ навколишнього світу та складають його частину, зафіксовану мовними засобами. Це дає підставу стверджувати про наявність моделі світу, створеної за допомогою фразеологічних засобів. І якщо під фразеологією мови розуміють просто «сукупність усталених словосполучень, аналогічних словам за своєю відтворюваністю як готових і цілісних одиниць» [Шанский 1985, с. 4], то поняття фразеологічної моделі як частини мовної картини світу є підсистемою, в якій кожна фраза виконує певні функції в описі реалій навколишньої дійсності. Місце кожного усталеного звороту в цій підсистемі визначає як його позамовний зміст, тобто співвіднесеність із певним об'єктом дійсності, так і системний характер самої мови, який регулює відношення (семантичні та формальні) між різними мовними знаками.

Аналіз досліджень. Фразеологічна модель світу виступає одним зі способів систематизації фразеологічних одиниць на основі їх мовних і екстралінгвальних особливостей. І оскільки процес розвитку вторинної номінації займає досить тривалий проміжок часу, ця частина мовної картини світу є відносно стабільною й поповнюється лише незначною мірою з розвитком суспільства [див.,напр.: Арутюнова 1999; Мокиєнко 2013; Савченко 2013; Телия 1996 та ін.].

Крім того, фразеологічна модель світу виступає як сукупність знань про світ перш за все на

рівні повсякденної свідомості і тому, за словами Р.Х. Хайрулліної, є «наївною картиною світу», яка відображає підсумки когнітивно-оцінної діяльності людини [Хайрулліна 2016]. Водночас ця модель також містить у собі деякі філософські категорії, що відображають світогляд народу, цінності й норми поведінки, прийняті в певній спільноті.

Мета статті – описати засоби утворення універсальності та внутрішньої форми фразеологічних моделей, що складають мовну картину світу і є підсистемою, в якій кожна фраза виконує певні функції в описі реалій навколишньої дійсності.

Виклад основного матеріалу. Фразеологічна модель світу наділена властивістю універсальності, оскільки немає мови, в якій би не було усталених зворотів. Універсальною є й основна властивість фразеологічної одиниці – невіддільність цілісного значення фраземи з суми лексичних значень її компонентів та їхньої семантичної сполучуваності. У фразеології будь-якої мови виражаються такі загальнолюдські категорії, як час, простір, кількість, якість тощо. У семантиці фразеологічних одиниць можуть закріплюватися загальнолюдські культурні конотації, на основі яких формується фразеологічний образ. Яскравою ілюстрацією цього є фраземи, до складу яких входять зооніми, напр. *засць*, який у багатьох мовах асоціюється з боягузством, *лисиця* – з хитрістю, *собака* – з відданістю й вірністю, з одного боку та важкістю життя – з іншого.

Суб'єктом, що пізнає світ, є сама людина, тому її погляди на світ – антропоцентричні, а точкою відліку в процесі їх формування виступає індивід з його фізичними, психічними, емоційними та іншими особливостями. Усе це підтверджує той факт, що у фразеологічній моделі людина усвідомлює

себе невід'ємною частиною навколишнього світу і сприймає його як відображення свого існування. Думка про антропоцентричну суть мови висловлювалася ще у працях В. фон Гумбольдта, Р. Будагова, Л. Щерби та інших учених.

Внутрішня форма фразеологічної одиниці є образним описом предмета, явища або ситуації, на тлі яких цілісне значення фраземи сприймається як узагальнено переносне, «як метафоричний або метонімічний дериват, що виник унаслідок глобального переосмислення первісного уявлення, втіленого у словесний комплекс-прототип» [Солодуб 1990, с. 58]. Образність внутрішньої форми, яка мотивує загальну цілісність семантики фразеологічної одиниці, спирається на один із найважливіших механізмів виникнення й передачі нових знань, а саме – на механізм порівняння. Тому в основі образності фразеологічної моделі лежить порівняння реалій позамовної дійсності, які стають еталоном або антиеталоном якості, стану дії, ситуації тощо.

Образна основа фразем, на думку В.М. Телії, є засобом утілення їхньої культурно-національної специфіки, а способом указівки на цю специфіку є інтерпретація образної основи у знаковому культурно-національному «просторі» певної мовної спільноти [Телія 1996, с. 215]. Система образів, закріплених у фразеологічному складі мови, слугує своєрідним засобом кумуляції світобачення й так чи інакше пов'язана з матеріальною, соціальною або духовною культурою мовної спільноти і тому може свідчити про її культурно-національний досвід, вірування й традиції.

Повідомляючи про образні уявлення, що стосуються реалій об'єктивної реальності в тому чи іншому усталеному звороті, людина в більшості випадків оцінює їх. Її ціннісно-нормативна картина світу залежить як від суб'єктивних характеристик і переваг, якими наділена окремо взята людина і вся мовна спільнота загалом, так і негативних чинників. При цьому позитивний досвід пізнання сприймається як норма, а негативний – як відхилення від норми. Ми повністю погоджуємося з думкою Н.Д. Арутюнової про те, що «людина сприймає світ вибірково і перш за все помічає аномальні явища, оскільки вони завжди віддалені від середовища проживання» [Арутюнова 1999, с. 61].

Тут важливо привернути увагу до того, що в кожній конкретній мові закріплюються не всі, а лише деякі помітні та важливі для людини й її життєдіяльності явища та предмети, причому цінність для одного народу може не знаходити підтвердження в очах і думці іншого. Тому між фразеологією певного народу й культурно-історичними особливостями його розвитку встановлюються відношення взаємозв'язку і взаємозумовленості. Цим можна пояснити чому в одній мові багато фразем, пов'язаних із такими поняттями, як *кочове життя*, *юрта*, *верблюд*, *верхова їзда* (у монгольських мовах), тоді як для інших ці особливості нерелевантні або просто відсутні. Саме тому національна специфіка фразеологічних одиниць найяскравіше виявляється в зіставленні мов і зумовлена як об'єктивними, так

і суб'єктивними чинниками. Об'єктивний чинник простежується в природних і культурних реаліях, властивих життю певного народу і відсутній в іншого. Суб'єктивний чинник полягає в тому, що слова, які відображають одні й ті ж реалії, представлені по-іншому у фразеології різних мов.

Збіг в образному вираженні світу за допомогою фразем неминучий як через єдність феномена людини, так і внаслідок часткового збігу об'єктивної дійсності, в якій проживає людство: географічних умов, флори й фауни, практичної діяльності тощо. Єдність феномена людини впливає перш за все зі спільності механізму вторинних відчуттів, пов'язаних із афективною нервовою системою, біологічно однаковою у всіх людей [Osgood 1963, с. 312].

Поряд із загальнолюдським змістом у кожного народу є свої національні образи, що відображають специфічні особливості світосприйняття певного народу. Вони можуть бути зумовлені психологічним стереотипом народу, його культурою та багаторічними традиціями. Ці образи-символи виступають еталоном, типовими якостями будь-якої ситуації. Завдяки їм у семантиці фразем виявляються глибинні суб'єктивні смисли, які не зафіксовані в лексикографічних джерелах. Ці глибинні смисли передаються сукупністю концептів, що отримали вербальне втілення (слова-концепти) і наявні в мовній свідомості мовної спільноти. Отже, слово-концепт може зумовлювати семантичну специфіку фразеологічної одиниці, оскільки символізує собою фрагмент дійсності, узагальнений певною мовною одиницею. Слово-концепт, відображаючи символічне осмислення якої-небудь реалії навколишнього світу, найчастіше виступає в ролі опорного ядрового слова у складі усталеного звороту.

Нині все більш очевидною стає недостатня увага дослідників до знаходження європейських паралелей у вивченні вітчизняної фразеології на тлі тіснішої взаємодії когнітології з культурологією, історичною фразеологією й зіставною лінгвістикою [Мокиєнко 2013, с. 13]. При цьому зазначимо, що чим глибше й більш доказово діахроністи будуть проникати у внутрішню форму досліджуваної фраземи, тим об'єктивніші будуть їхні когнітивні інтерпретації та різновиди знань, форми й способи їх репрезентації в концептосфері. Привертають неослабну увагу й методи аналізу фразем, які входять до складу семантичних полів і утворюють лінгвокультурні концепти, що включають, наприклад: душевний стан, житло, думку і т. ін. Із точки зору лінгвокультурологічного підходу до вивчення фразем у різних мовах вони широко застосовуються для виявлення соціально-психологічних і культурних особливостей народів, а також для з'ясування деяких актуальних лінгвістичних проблем.

Висновки. Сказане вище дає підставу сформулювати такі три постулати фразеологічного вияву концептів:

по-перше, переважна більшість фразем у будь-якій мові характеризується культурною, соціально-психологічною й національною оригінальністю

(самобутністю), напр., англ. фразема *to turn up one's toes into daises* означає 'померти'. Зрозуміти значення цієї фраземи з контексту досить важко, якщо не знати, що ще на початку XIX ст. в англійській культурі стокротки стали символом смерті;

по-друге, в колективній підсвідомій пам'яті зберігається міжтекстуальний зв'язок фразем із певним кодом культури [Савченко 2013];

по-третє, фраземи здатні виступати в ролі

константів культури, що міцно вкорінилися у свідомість кожного етносу протягом тривалого часу й активно впливають на стиль його соціальної поведінки.

Отже, фраземи у стислій формі моделей здатні фіксувати, зберігати в собі й передавати великий обсяг різноманітної інформації, яка віддзеркалює як універсальний, так і унікальний та неповторний досвід життя й поведінки різних народів і поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. 2-е изд., испр. М.: Языки русской культуры, 1999. 896 с.
2. Мокиенко В.М. Когнитивное в диахроническом и диахроническое в когнитивном (аспекты взаимодействия). *Когнитивные факторы взаимодействия фразеологии со смежными дисциплинами / Сб. научн. тр. по итогам 3-й Международной научной конференции* (Белгород, 19 – 21 марта 2013 г.). С. 8 – 14.
3. Савченко Л.В. Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти. Сімферополь: Доля, 2013. 600 с.
4. Солодуб Ю.П. Национальная специфика и универсальные свойства фразеологии как объект лингвистического исследования. *Филологические науки*. 1990. № 6. С. 57 – 59.
5. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Языки русской культуры, 1996. 286 с.
6. Хайруллина Р.Х. Лингвокогнитивные и лингвокультурологические приемы сопоставительного анализа фразеологизмов. *Сб. научн. тр. по итогам Международной научной конференции «Когнитивно-дискурсивные стратегии развития языка»* (Белгород, 11 – 12 января 2016 г.). С. 109 – 116.
7. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М.: Высшая школа, 1985. 160 с.
8. Osgood E.E. Language universals and psycholinguistics. *Universals of language*. Cambridge: The M.Y.T. Press, 1963. P. 229 – 322.

REFERENCES

1. Arutyunova N.D. (1999) Yazyk i mir cheloveka. 2-e izd., ispr. [Language and the world of man]. M.: Yazyiki russkoy kulturyi, 896 s. [in Russian].
2. Mokienko V.M. (2013) Kognitivnoe v diahronicheskom i diahronicheskoe v kognitivnom (aspektyi vzaimodeystviya) [Cognitive in diachronic and diachronic in cognitive (aspects of interaction)]. *Kognitivnyie faktoryi vzaimodeystviya frazeologii so smezhnyimi distsiplinami / Sb. nauchn. tr. po itogam 3-y Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii* (Belgorod, 19 – 21 marta 2013 g.). S. 8 – 14. [in Russian].
3. Savchenko L.V. (2013) Fenomen etnokodiv dukhovnoi kultury u frazeolohii ukrainskoi movy: etymolohichnyi ta etnolinhvistychnyi aspekty [Phenomenon of ethnical spiritual culture in phraseology of the Ukrainian language: etymological and ethnological aspects]. Simferopol: Dolya, 600 s. [in Ukrainian].
4. Solodub Yu.P. (1990) Natsionalnaya spetsifika i universalnyie svoystva frazeologii kak obiekt lingvisticheskogo issledovaniya [National specificity and universal properties of phraseology as an object of linguistic research]. *Filologicheskie nauki*, № 6. S. 57 – 59. [in Russian].
5. Teliya V.N. (1996) Russkaya frazeologiya. Semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokulturologicheskii aspektyi [Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguocultural aspects]. M.: Yazyiki russkoy kulturyi, 286 s. [in Russian].
6. Hayrullina R.H. (2016) Lingvokognitivnyie i lingvokulturologicheskii priemyi sopostavitelnogo analiza frazeologizmov [Cognitive and cultural linguistic modes of comparative analysis of phraseology]. *Sb. nauchn. tr. po itogam Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «Kognitivno-diskursivnyie strategii razvitiya yazyika»* (Belgorod, 11 – 12 yanvarya 2016 g.). S. 109 – 116. [in Russian].
7. Shanskiy N.M. (1985) Frazeologiya sovremennogo russkogo yazyika [Phraseology of modern Russian language]. M.: Vysshaya shkola, 160 s. [in Russian].
8. Osgood E.E. (1963) Language universals and psycholinguistics. *Universals of language*. Cambridge: The M.Y.T. Press, P. 229 – 322. [in English].

UNIVERSALITY AND INNER FORM OF PHRASEOLOGICAL MODELS

Abstract. The article deals with the means of creating universality and inner form of phraseological models, participating in building up a world model in which each phrase performs certain functions in the description of realia, belonging to the interpretation of the world around. The place of every set phrase in this subsystem defines both its extralinguistic contents and a systemic character of the language itself, which regulates the relations among different language signs.

The property of universality is based on the assumption that there is no language in the world, lacking set phrases in which the indeducibility of the integrated phrase meaning would not be based on the sum of its semantic components. In the phraseological model a person realizes himself or herself as a part and parcel of the world

around and perceives it as a reflection of its existence.

The inner form at it is a figurative description of an object, phenomenon or a world fragment against the background of which the integrated lexeme meaning is perceived as standardly figurative. The figurativeness of the inner form that motivates the general semantic integrity of a phraseological unit is based on the availability of the device of comparing realia in the extralinguistic world, which become the model or antimodel of quality, state, action or the description of some situation.

The author concludes, that phrases in the compact form of their models are able to fix, preserve in themselves and spread an enormous scope of versatile and unique as well as unrepeated experience of peoples' life, their individual representatives and even whole generations.

Keywords: phraseologism, phraseological model, inner form, world model, unique, universality.

Стаття надійшла до редакції 24 червня 2019 р.

© Полюжин І., 2019 р.

Іван Полюжин – аспірант кафедри прикладної лінгвістики Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; <https://orcid.org/0000-0003-2167-8526>

Ivan Poluzhyn – Postgraduate student of the Applied Linguistics Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; <https://orcid.org/0000-0003-2167-8526>